

БЪЛГАРСКИ ЦЕНТЪР
ЗА НЕСТОПАНСКО
ПРАВО

Венелин Л. Стойчев

Крал Лир от Карлуково

*Обосновка за интердисциплинарно проучване
на обществените резерви
към отмяната на института на запрещението*

София, 2024

Крал Лир от Карлуково

Обосновка за интердисциплинарно проучване
на обществените резерви
към отмяната на института на запрещението

Венелин Л. Стойчев

Крал Лир от Карлуково

Обосновка за интердисциплинарно проучване на обществените резерви
към отмяната на института на запрещението

Автор: *Венелин Л. Стойчев*

Картина на корицата: *Надежда Георгиева (Над)*

Графичен дизайн: *Владимир Любенов*

Издател: *Български център за нестопанско право (БЦНП)*

© Български център за нестопанско право (БЦНП), 2024 г.

© Надежда Георгиева, 2016 г.

ISBN 978-619-7345-15-5

Отговорността за съдържанието на документа се носи от автора и при никакви обстоятелства не може да се приема, че този документ отразява официално становище на Фондация Български център за нестопанско право.

Съдържание

Резюме.....	4
1. Една въвеждаща аналогия.....	5
2. За пилотното проучване.....	8
3. За всекидневните съзнания.....	9
4. Едно привидно противопоставяне.....	13
5. Изследователски въпроси, идентифицирани от пилотното проучване.....	16
6. Личността като ключова модерна ценност.....	20
7. Ресурси от социологизираното изследване на съвременността.....	23
8. Не заключение, а отключение.....	33

Резюме¹

Текстът е фокусиран върху актуалния дебат за отмяна на запрещението и въвеждане на модел за подкрепено вземане на решения. Анализът разкрива отнемането на дееспособността и поставянето под запрещение като практика, която противоречи на едни от най-дълбоките ценностни основания на Модерността. Статията мобилизира ресурси от изследователската традиция на социологическата перспектива към съвременността, за да допринесе дебатът за премахването на запрещението у нас да се освободи от „гравитационните полета“ на типологично значими макроструктурни социални тенденции, чиито проявни форми днес у нас често се възприемат като дефекти на средата, съсловни, поколенчески или личностни девиации. Изложението превежда през темите за „комичността“ на съдебно-психиатричната експертиза (М. Фуко), цивилизоваността и склонността „да се спазват правилата“ (Н. Елиас), социалното конструиране на структурата на личността (Х. Маркузе, П. Бъргър и Т. Лукман), заплахите пред модерната свобода, заложили в структурата на модерните общества (Б. Констан), реализирането на някои от тези заплахи (Е. Фром и Х. Аренд), социално-историческия контекст за замяната на „аритметичното правосъдие“ с принципа на вътрешното убеждение (М. Фуко), за да защити тезата, че не разкъсването (чрез запрещение), а съзнателното изграждане и устойчиво възпроизводство на обществени връзки благоприятства утвърждаването на социокултурен контекст, който по-ефективно да защитава правата и интересите на хората с (психични) увреждания.

¹ Настоящото изследване е част от инициативата „Следваща стъпка“ на Български център за нестопанско право, насочена към отмяна на запрещението и приемане на подкрепеното вземане на решение за хората с увреждания. Изразените от автора тези са изцяло авторски и Български център за нестопанско право не носи отговорност за споделените мнения и тези.

1. Една въвеждаща аналогия

От дистанцията на времето е мислимо да допуснем, че крал Лир се е характеризирал с известна форма на умствена изостаналост². Това обаче изобщо не му пречи дълги години успешно да управлява Британия благодарение на: **1)** „подкрепеното вземане на решения“, за което допринасят неговите доверени придворни съветници, гъщери и зетьове, а така също и на **2)** делегираната от традицията „професионална терапевтична услуга“, предоставяна от шута. Нещо повече дори – даже и да не е бил „слабоумен“, крал Лир е бил дълъжен (поне от време на време) да играе ролята на „човек с интелектуални затруднения“, за да осигури нормалното възпроизводство на социалната реалност.

Кралят трябва да е гол (всъщност облечен с невидими грехи); принцът да размени мястото си с просяка; по време на карнавала беднякът трябва да бъде провъзгласен за крал, да възседне магаре наопаки и да бъде замерян с развалени плодове – буквално „властта си приписва представата, че е произлязла от някого, който е бил театрално делегиран, нарисуван като клоун, като шут“³. Това карнавално преобръщане на предмодерния свят с краката нагоре освобождава социални напрежения и изобщо не отслабва, а още повече стабилизира властта на владетеля и социалния ред, който той въплъщава⁴.

Трагедията настъпва, когато крал Лир решава да абдикира и да раздели „материалните си активи“ между трите си гъщери, а скоро след това „отключва и параноидна шизофрения“⁵ – започва да твърди навред, че е от знатен произход; има натрапчиви страхове, че кралят на Франция ще нападне Британия; подозира Егмънд, незаконния син на Глостър, че плете интриги и

² Трябва да започнем този текст с благодарност, извинение и обяснение: благодарност към всички съмишленици, които положиха усилията да изчетат черновата на текста и да предложат своите безценни препоръки, които много допринесоха за подобряването на съдържанието, но не успяха да компенсират всички пропуски, допуснати от автора; извинение към всички активисти, роднини и професионалисти, които искрено защитават каузите си и ще се почувстват обидени от написаното; ето и обяснението – когато има остър социален проблем, който дълбоко ни засяга, ние често пъти очакваме от анализите потвърждение за правотата на собствената ни позиция, но понякога преодоляването на точно такива проблеми изисква да погледнем на ситуацията от различен ъгъл и това е единственото оправдание за непочтителния език на анализа.

³ Фуко, М., „Аномалните“, ЛИК, София, 2000, с. 27

⁴ Вж. за подробности анализите на Михаил Бахтин, Роналд Белек или Майкъл Бек за „обърнатото време“ на карнавала.

⁵ Използваме термина на Паул Ойген Блоер от началото на XX век, защото вече е придобил пейоративни конотации, макар и целта на Блоер да е била да се отърве тъкмо от тях при лечението на хора с психични заболявания. „Шизофрения“ буквално означава „раздвоена гуша“ и затова поглежда на крал Лир.

готви преврат, нощем не може да мигне, защото си е наумил, че любимите му дъщери – Гонерила и Регана, всъщност са го измамил, за да се докопат до наследството му, а „не го обичат от цялото си сърце“.

На това място от пиесата съвременното общественото мнение вече се поляризира, погледно подкоросвано от традиционните медии и социалните мрежи. Можем да си представим как въображението на едните рисува смразяващи картини на крал Лир, стиснал кухненски нож на промоция (от онези, които – за разлика от кралете – никога не затпяват), да дебне за появата на краля на Франция в сенките на кварталната градинка. В сутрешните ТВ блокове такива хора обикновено настояват крал Лир да бъде принудително настанен за лечение и никога повече да не излиза от държавната психиатрична болница в името на всеобщото добруване. На другия полюс са граждани, които искрено вярват, че Лир (тези хора не зачитат титлите, докладвани са обръщения към негово височество като „кралчо“ или „Лирчо“) може да бъде реинтегриран в общността, да тръгне на музикотерапия и да се научи да свири на лира, да преподава английски в пенсионерския клуб, за да може възрастните хора да общуват с внуците си през *Вайбър*, защото „съвременните деца вече не разбират български“.

Двата полюса са се барикадирани за примери от практиката, съдебно-психиатрични експертизи, добри световни модели и се замерят с взаимни обвинения за коварна корист, злонамереност, манипулации и безотговорност. Разбира се, **двубоят е на терена на запрещението** – може ли бившият крал да се грижи за делата си, или е най-добре да му бъде определен настояник, който да решава вместо него.

Чисто формално погледнато проблемът е, че на 26 януари 2012 г. Народното събрание на България ратифицира Конвенцията за правата на хората с увреждания, а чл. 12 т. 2 на този документ гласи, че „държавите – страни по настоящата конвенция – признават правоспособността и дееспособността на хората с увреждания наравно с всички останали във всички сфери на живота“. В същото време у нас действат останките от Закона за лицата и семейството⁶, според чл. 5 на който „непълнолетните и пълнолетните, които поради слабоумие или душевна болест не могат да се грижат за своите работи, се поставят под пълно запрещение и стават недееспособни. Пълнолетните с такива страдания, чието състояние не е така тежко, за да бъдат поставени

⁶ От 10 септември 1949 г., защото не правото, а идеологията е носещата конструкция на социалната регулация в социалистическите общества и на 9 септември народните избраници са били заети с други възпоменателни ритуали срещу обществената амнезия.

под пълно запрещение, се поставят под ограничено запрещение“. За преодоляването на този правен абсурд, през 2014 г. Конституционният съд задължи Народното събрание да приеме законодателство, което да отговаря на съвременните правни разбирания и да отмени запрещението. Новият законопроект минава на правна комисия през 2016 г. и тогава дебатът е защо на парламента са нужни цели четири години, за да се съобрази с конвенцията. Законопроектът така и не става закон и днес, още няколко (колкото пълни – толкова) мандата по-късно, у нас над 8000 души са под запрещение (според данни на гражданския сектор, защото официална информация не е публично достъпна).

2. За пилотното проучване

През лятото на 2023 г. по инициатива на Българския център за нестопанско право⁷ бяха проведени 22 дълбочинни интервюта с лица под запрещение, съдии, адвокати, преподаватели, гоставчици на социални услуги, вещи лица (психиатри и психолози). Екипът ни би искал да изрази огромната си признателност към всички тях за отделеното време, внимание и привилегията да мислим заедно на глас. За жалост настоящият текст няма как да покрие всички онези теми, свързани с реформите в съдебната система, ролята на съдиите в обществото и местните общности, значението на върховенството на правото и др., които бяха засегнати по време на интервютата.

Този текст не се занимава с правната страна на запрещението, дееспособността и разбирането за правен субект. Текстът не се занимава и с медицинските аспекти на слабоумието и психичните заболявания. Дори и да се налага на няколко места да засягаме бегло темата за възпроизводството, ефективността и промяната на дисциплинарите практики, които се възпроизвеждат институционално в училището, „лудницата“, ареста, казармата, съда и т. н., фокусът ни не е върху тези практики, макар и те да заслужават едно много по-мощно и задълбочено изследване.

Този пилотен проект цели да обоснове необходимостта от организирането и провеждането на мащабно интердисциплинарно проучване по въпроса за запрещението, което да включва екип от юристи, психиатри, психолози, социолози, невролози, икономисти и др. Настоящата обосновка пледира **за по-информиран обществен дебат** за разрешаване на остър социален проблем, който явно сме успели да заплетем в гордиев възел. Беята е, че няма как да разсечем възела с лека (или „твърда“ според някои обществени очаквания) ръка, защото в него са вплетени съдби на живи човешки души. Ето защо задачата на този текст е **да повиши чувствителността ни** като общество към социалните измерения на запрещението – към гравитационните полета на онези макроструктурни социални процеси, които често пъти по скрит начин влияят на мненията, нагласите и позициите ни. Целта на анализа не е да скандализира, а да провокира – не съжаление или милозливост, а размисъл, разговор и едно малко по-добро разбиране, което да ни отмени от патовата ситуация, в която сме се поставили в момента⁸.

⁷ <https://bcnl.org/>

⁸ И последна предварителна бележка: ако по някакви неведоми пътища господни (или алгоритми на изкуствен интелект, което си е същото) тези редове са достигнали до (физически или юридически)

3. За Всекидневните съзнания

3.1.

Двете крайни гледни точки по въпроса за запрещението са представени достатъчно плътно в публичното пространство у нас и затова тук само бегло ще ги щрихираме за целите на изложението, макар и те със сигурност да заслужават много по-задълбочен и сериозен анализ при едно следващо мащабно проучване. Респондентите, които защитават статуквото и института на запрещението, настояват, че *„запрещението безспорно има кусури, които трябва да се оправят”,* но *„да отмениш напълно запрещението е все едно да ти се спуска гумата на новата кола и вместо да залепиш гумата или да купиш нова, ти да изхвърлиш на боклука цялата кола“.* Такива хора са убедени, че у нас все още няма изградена алтернатива и отмяната на запрещението би означавала *„много хора да бъдат оставени на произвола на съдбата”,* *„напълно беззащитни срещу измами и злоупотреби”,* а тъкмо гържавата посредством запрещението е *„призвана да брани техните права и интереси“.* Хората под запрещение са *„като малките деца, те са неспособни да се грижат за себе си – ако оставиш децата да решават сами, те по цял ден ще гледат телевизия и ще се тъпчат с шоколад”⁹.* Ето защо обществото ни *„трябва да развие чувствителност към страданията на хората с психична болест”,* *„да бъде много по-съпричастно“* и *„вместо да ми водят дела срещу България в Европейския съд по правата на човека, т. нар. правозащитници трябва да стават настояници, да влизат в настояническите съвети и да се грижат за болящите и страдащите от психични проблеми”¹⁰.*

От друга страна респонденти, които настояват за радикална реформа и незабавна отмяна на запрещението, твърдят, че *„запрещението е гражданска смърт”,* че алтернативата е в *„подкрепеното вземане на решение”,* че ограничаването на права посредством запрещение е непропорционална мярка, която *„изобщо не защитава най-добрите интереси на лицата с психични увреждания“.* *„Съвременната медицина, неврологията, психиатрията, психологията са толкова*

лица, които смятат, че текстът се отнася непочтително към монархията, световната литературна класика, властта, съда или науката, настоятелно бихме посъветвали тези лица първи да изоставят настоящите писания, защото иначе писанията ще изоставят тях. Препоръчваме на тези лица текстовете на Макс Вебер за разوماгьосването на света в „Науката като професия” и на Питър Бъргър за евристичния потенциал на непочтителното отношение и воайорството в „Покана за социология”.

⁹ Споменаваме тази представа за децата и възпитанието, не защото я споделяме, а защото е индикативна за патерналистичните нагласи, които доминират в лагера на убедените защитници на запрещението.

¹⁰ Изказването е на адвокат от София и го цитираме само като илюстрация на нуждата от спокоен и задълбочен диалог в обществото по темата за запрещението, а не защо подкрепяме анти-правозащитната реторика.

напреднали, че вече много от заболяванията, които навремето са се смятали за нелечими, се овладяват, пациентите са в продължителна ремисия, с години не правят кризи, но заради запрещението не могат да работят, не могат да се разпореждат с имуществото си, не могат да пътуват, да сключват брак, изобщо да управляват сами живота си, те буквално са едни граждански затворници¹¹“. Ето защо „аргументите, че (хората с интелектуални затруднения) ще изтеглят кредит или ще сключат неизгодна сделка и след това ще съжаляват, са напълно несъстоятелни, защото ние всички непрекъснато правим грешки, за които после съжаляваме и просто трябва да се научим да носим отговорност за действията си¹²“.

Поддръжници на запрещението привеждат множество примери за възрастни хора с тежка деменция, за „невербални“ лица¹³ с дълбока умствена изостаналост, за хора, които преживяват кризи, които застрашават не само техния живот и здраве, но и тези на околните. Противници на запрещението пък имат примери за хора с умствена изостаналост и/или психични заболявания, които успешно ходят на работа, поддържат приятелства, влюбват се, женят се, управляват собствеността и съдбата си, когато около тях има изградена защитена среда и подкрепа от доверени лица.

3.2.

Макар и по логиката на медийната рационалност гвете доминиращи гледни точки по въпроса на запрещението да изглеждат не просто напълно непримирими, но и агресивни една спрямо друга, то едно малко по-внимателно вглеждане в основанията на спорещите страни разкрива много припокриващи се полета:

1) И гвете основни групи споделят опасенията, че тъкмо *социалната среда у нас е неблагоприятна*, че обществото ни страда от тежко отчуждение, егоизъм, корупция, липса на състрадание, (домашно, улично и училищно) насилие и затова хората в уязвимо положение са особено силно застрашени от измами и злоупотреби, срещу които никой не е напълно застрахован. В този смисъл спорът не е какво е най-доброто за хората с интелектуална затруднения и/или психични заболявания, а кое е най-малко опасното за тях (и за обществото).

В същото време и защитниците на запрещението сами вадят примери за лица, които са се чувствали чудесно, докато за тях са се грижели родителите им, но са били поставени под

¹¹ Представител на гражданския сектор от София.

¹² Правозащитник от страната.

¹³ В интервютата по проекта експертите от социалните услуги разделят „потребителите си“ на „вербални“ и „невербални“.

запрещение „за тяхно добро“, след като родителите са починали и не е имало пълноценни социални услуги, които да поемат грижата. Адвокати – водещи и печелещи дела за отмяна на запрещението – споделят, че *„всеки път ми е притеснено, защото знам как е в България и не мога да имам сигурност, че всичко ще мине гладко след вдигането“* (на запрещението). Така втората допирна точка е в **2)** разбирането за запрещението като **временна мярка, като институт, който подлежи на отмяна, но когато има достатъчно гаранции в средата за правата и интересите на уязвимите лица**¹⁴.

Следващата точка на примерие е, че **3)** запрещението в актуалния му вид *не е достатъчно гъвкаво, за да може да отговори на индивидуалните нужди* на хората с психични проблеми. Ето защо участниците в проучването поставят на масата за обсъждане поредица от предложения, които да защитят интереса на уязвимите лица, съобразявайки се с дефицитите от социални услуги и подкрепяща среда в обществото:

- премахване на пълното запрещение, запазване на *„някаква форма на ограничено запрещение“* с по-строг контрол върху действията на попечителите (защото в момента *„като негов настойник уж пиша някакви формални доклади до кмета, ама там ми дадоха да разбере, че никой не ги чете тези доклади и не се интересува, искат само да им се махна от главата“*¹⁵);

- въвеждане на (ограничено) запрещение (само **за определено време и без обявяване на негееспособност**) в зависимост от състоянието на лицето с психични увреждания, след което отново да трябва да има санкция на съда (защото „науката се развива и много психични болести се овладяват успешно“, а ние, хората, „сме склонни да се институционализираме“);

- въвеждане на („нещо като“) запрещение само по **определени сектори или дейности** (защото *„много често лицата с психични заболявания имат проблеми само с конкретни сфери като теглене на частни заеми и банкови кредити, покупко-продажба на имоти, на автомобили и др.“*, без това по някакъв начин да засяга способността им да вземат обосновани, отговорни и добре информирани решения по други въпроси);

- по-строг **контрол при сключване на сделки** с имоти и теглене на кредити, за да може да се реагира, ако се установи, че лице с умствена изостаналост или психично заболяване е попаднало в схема за измама;

¹⁴ По-радикализираните противници на запрещението настояват, че отлагането на отмяната легитимира бездействието на политическите сили и държавните институции, които без публичен скандал никога не биха променили статуквото.

¹⁵ Настойник на човек под пълно запрещение от София.

- развитие на подкрепяща мрежа, адекватни **социални услуги**, приемащи общности и обществена съпричастност;

- **обучения** (на всички): на полицаите, „за да не поставят всеки път белезници на хората с психични проблеми“; на съдиите, за да знаят „как да общуват по-пълноценно с хора от уязвими групи“ и „какво да изискват и очакват от експертизите на вещите лица“; на доставчиците на социални услуги; на психиатрите и психолозите; на медиите и на обществото като цяло.

4. Едно привидно противопоставяне

Всички тези предложения, разбира се, подлежат на задълбочено допълнително проучване и обсъждане в професионалните среди и широката общественост, преди да бъдат кодифицирани, адаптирани или отхвърлени. Проблемът е, че при това разделение на общественото мнение и крехкостта на „управленската сглобка“ трудно може да се очаква акумулиране на достатъчно политическа воля за радикални промени в регулацията на материята в краткосрочен план. Но заради прякото приложение на Конвенцията за правата на хората с увреждания, дори и актуалната правна рамка позволява на съда да не удовлетвори искания за запрещение и да отменя запрещението на вече обявени за недееспособни лица. Това стоварва огромна отговорност на плещите на съда и на експертите, призовани като вещи лица по дела за запрещение и за задължително лечение по Закона за здравето, защото – както вече стана ясно – въпросът не е само в (актуалното) психическо състояние на лицето, а в (дефицитите) на социалната среда, която е част от нас самите.

Настоящото проучване привежда свидетелства в подкрепа на тезата, че в средите на магистратите и експертите се е утвърдило вътрешното разделение между „по-консервативни“ и „по-либерални“ (или „по-прогресивни“)¹⁶, че има прокурори, съдии и експерти, които са по-склонни в работата си да се уповават на института на запрещението. Ето защо според анкетираните адвокати изходът от едно дело за запрещение *„в много голяма степен зависи от това кой съдия ще ти се падне“*. Затова *„обмислям дори да сменя адресната регистрация на моя клиент, защото шансовете му в този точно съд са почти никакви“*, а *„запрещението му бе вдигнато от друг съд, докато беше настанен в психиатричната болница, но адвокатката на роднините му обжалва и отново сме на изходна позиция“*.

Разбира се, обстоятелството, че дадено решение или определение зависи в такава огромна степен от личността на съдията, е препятствие пред модерното право като водещ социален регулатор, претендиращ за абстрактност, универсалност и легитимност, но този въпрос обсъждаме в края на анализа. За целите на настоящата обосновка на необходимостта от по-задълбочено проучване на въпроса сега е важно да представим как се случва промяната в нагла-

¹⁶ Като всяка от двете основни групи има свое „по-умерено“ и „по-твърдо“ крило и „умерените“ са по-склонни на диалог едни с други, докато „по-твърдите“ са по-резервирани към ефективността на промяната на компромиси.

сите на магистратите според самите тях, защото *от ценностно детерминираната позиция по отношение на запрещението и дееспособността зависи животът и съдбата на много хора с психични затруднения и техните близки.*

В интервютата съдии често споделят за подобни трансформации: *„Когато за първи път – преди сигурно вече 20 години – ги чух да ми говорят за отмяна на запрещението, направо ги изгоних от кабинета ми. Но после взех да се замислям какво всъщност и защо правим. Дотогава изобщо не бях проблематизирала въпроса¹⁷“.* Според участници в проекта, такива значими промени в нагласите настъпват най-вече благодарение на: **1)** „международния обмен“, „посещенията на място в по-развити държави“, запознаването с „модели, които успешно работят на практика“, срещи със „съдии и професионалисти, които прилагат тези модели“; **2)** „много четене“ – на (международна) правна литература, на съдебни решения, на анализи, на научни изследвания; **3)** семинари и конференции, но такива, които са „посветени не на сухата теория, имената и датите, а на конкретното приложение на някакъв международен акт – какъвто е тази конвенция – по конкретни казуси“; където „се обсъждат конкретни дела от нашата практика и се проиграват възможни решения“; където *„модераторите и лекторите са истински професионалисти, а не хора, които през уикенда са съшили някакви лекции и презентации, за да отбият номера“*; където *„целта не е да дадем едни пари на един скъп хотел, а действително да научим нещо и можем да обсъждаме помежду си“¹⁸.*

Отвъд тези конкретни инструменти (надяваме се да са полезни при организацията на следващите обмени, семинари и обучения), насочени към професионалистите, участници в проучването са чувствителни за ролята и на: семейното възпитание, училището, медиите, пропагандата (но няма да влизаме тук в детайли, защото е малко като да се цупим на лошото време, вместо да разтворим чадъра).

На това място от разгръщането на изложението сме длъжни да припомним валидността на аргумента „така е в Европа“ и *претенциите за ценностно превъзходство* на онези международни актове, които ние сме ратифицирали. Още повече, че съществува ясно съзнание, че българското право не е възникнало върху собствените си корени у нас (литературните заигравки с Крумовите закони само потвърждават това съзнание), а е вторично спрямо образци от Франция, Белгия, Германия, Италия, Съветския съюз, Европейския съюз. Това съзнание подклажда напрежението между **1)** правото като инструмент за обществена модернизация отгоре (социално инженерство чрез законодателство) и **2)** като регулатор на вече установили се социални отношения заради съмненията, че оставена сама на себе си, *„нашата социална реалност изобщо не*

¹⁷ Съдия от София.

¹⁸ Съдии от София.

притежава потенциала да породи обществени връзки, които да изискват правна регулация". Ето защо и „по-либерални“ магистрати се възприемат (а и отвън биват възприемани) като *авангард, който внедрява в практиката у нас „съвременното разбиране за право“*; докато „по-консервативни“ са в ролята на изразители на *гласа на опита и разума (здравия)*, който отчита, че правната регулация изпреварва общественото развитие, но настоява да не се прекалява с дистанцията, *за да се избегне пълното откъсване от това, което е възприето за нормално в правната норма и нормалното за обществото* (в нашия случай – да не се прибързва с пълната отмяна на запрещението, докато не се изградят мрежи за подкрепа и социални услуги). По принцип тези камъни би трябвало да са в граднката на законодателната власт, а не на съдебната. Но това е другата страна на същия медал дотолкова, доколкото политическите субекти у нас не се стабилизират толкова чрез представителството на консолидирани граждански интереси, а по-скоро чрез достъп до преразпределителните механизми на изпълнителната власт, което включва европейски фондове. Така възниква нуждата от (поне имитация на) транспониране на законодателство, което е несъвместимо с преобладаващи обществени практики и съответните им ценностни нагласи (оттук и подозрението на огромни обществени групи към разните му там конвенции – истанбулски, римски, нюйоркски). По силата на тази логика „прекалено либералните“ магистрати трябва „да бъдат приземявани“, когато се предоверят на международното законодателство, а „консервативните“ публично са легитимирани като гарант, че процепът между правилно и правно у нас няма да се разшири до каньон. На този фон става ясно защо първоначалните очаквания на изследователския екип, че ще бъдат регистрирани и анализирани механизмите за ценностен преход от брега на „консерваторите“ към брега на „прогресивните“, но не и обратното, – катастрофираха в емпиричните данни: изследването установи и противоположната тенденция, при която *изначално „прогресивни“ магистрати възприемат по-консервативни възгледи* (следвайки вътрешното си убеждение/съвестта), които, очаквано, се отразяват както на позициите им по отношение на запрещението, така и на делата им. Както казва класикът, по делата им ще ги познаете.

5. Изследователски Въпроси, идентифицирани от пилотното проучване

Разбираемо проблемът ни е, че за едно и също лице с психични увреждания вътрешното убеждение на едни магистрати и експерти настоява по-скоро за запрещение, а на други – за дееспособност. Настоящето пилотно проучване изобилства с конкретни примери в тази посока и обясненията, че *„слава Богу, ние сме вече в ЕС и действа европейско законодателство“*, или че *„по-горните инстанции са по-склонни да прилагат европейското законодателство, а в края на краищата може да се стигне и до Страсбург“¹⁹*, може и да облекчават, но не преодоляват проблема със запрещението и с противоречието между конвенцията и ЗЛС.

Затова по силата на формалната логика сега сме длъжни да се върнем отново на индивидуалните гледни точки, които пилотното проучване регистрира и да представим цял тезаурус от обяснения за това защо вече повече от десетилетие нашето общество не успява да преодолее това правно противоречие. Тези обяснения би следвало да се във фокуса на интерес на едно бъдещо интердисциплинарно задълбочено проучване на проблема. Вина се вменява на:

- „популизма на депутатите“, които „винаги отлагат до безкрайност, когато има някакви ценностни противоречия в обществото“ и „няма лобистки интереси“;

- правозащитниците²⁰ – „грантаджиите“, които „водят дела, за да ги загубят“ и да „осъдят държавата в Страсбург“: *„всеки, който е стъпвал в съдебна зала, може да разпознае кога един адвокат води дело, за да го спечели, и кога иска да го загуби – те (адвокатите от правозащитните организации) искат да губят, защото кешират от това и правят всичко възможно, за да стъжнят живота на съдията, а да не говорим какви травми нанасят на хората под запрещение, залъгвайки ги с фалшиви обещания...“*;

- майки на хората с (интелектуални) увреждания, които *„искат да властват над децата си, защото тази власт е всичко, което им е останало“*, а *„не искат независим живот“*, не *„искат децата им да бъдат свободни“*; защото, *„ако могат да избират, най-вероятно няма да изберат родителите си за лични асистенти или настойници“²¹*;

¹⁹ Съдии от страната.

²⁰ Длъжни сме да повторим отново, че тук възпроизвеждаме дословно жаргона на респондентите, само с цел да допринесем за по-смислен диалог между заинтересованите страни.

²¹ Представяме тези радикални мнения на граждански активисти като илюстрация на поляризацията в обществото по темата за уврежданията и защитата на гражданските права – тези нагласи съществуват и няма да изчезнат, ако ги подменим с „политически коректен и неутрален“ език.

• банки, които „държат като оборотни парите на 7 000²² души под запрещение“, „само нашите потребители имат над 300 000 лв. в банката, а те са капка в морето“, „ние сме 20 души, умножете го по 7 000 и ще разберете защо новият закон не минава през НС вече толкова дълги години“;

• роднини, „които искат да се отърват от отговорността“, да „затворят близките си в лудницата“ и/или „да им вземат имотите“;

• имотната мафия („когато го поставихме под запрещение, стана ясно, че той вече е бил подписал предварителни договори за продажба на всичките си апартаменти – мафията много бързо надушва такива хора и действа светкавично²³“);

• лекари от психиатричните лечебни заведения, защото, „ако няма запрещение, ще им се свие клиентелата – ще трябва да има подписано информирано съгласие за лечение и много хора ще откажат“;

• вещи лица, които „са на конвейер по такива дела – една и съща психиатърка я видях да се явява на три дела в един и същи ден – 3 по 400-500 лв. е добър хонорар за няколко часа... не бих казала дори и „работа“, защото то не е²⁴“.

Няма да анализираме задълбочено тези обвинения сега, защото те заслужават специално внимание, а и винаги могат да се открият **нелегитимни частни интереси, които да ловят риба във водата, когато общият интерес не е избистрен и защитен.** Но коректността към емпиричните свидетелства изисква да споменем още един проблем, който проучването регистрира – съществуващите съмнения, че магистрати и вещи лица (по-скоро психиатри, но също и психолози) не успяват **да отговорят на най-високите стандартни** не само за морален интегритет (което подкопава доверието в съвестта и вътрешните убеждения), *но и за професионална компетентност.* Примерите са за „поставяне на диагноза от вратата“; „експертизи, които се пишат на конвейер и са сменили името, ама са забравили да сменят ЕГН“; за използване на „научнообразен език без никакъв смисъл“; за експертизи, които „очевидно са писани по темплейт, защото човекът е мъж, а експертизата е в женски род например“ и др. В същото време „има млади колеги съдии, които пишат думи с „ъ“ накрая“; „хората си мислят, че е корупция, но много често става въпрос просто за недостатъчна компетентност“; „да си съдия е диагноза – всички страдат от мания за величие“; „помолих съдийката да не го разпитва в зала, защото си го познавам, но тя не се съобрази и при

²² 8000 според други източници от гражданския сектор.

²³ Съдия от София.

²⁴ Адвокат на лице под запрещение.

първото отместване на погледа той скочи, удари два тупаника на прозореца и от третия етаж на съда се посипаха стъкла долу върху тротоара“, и много други.

Пилотното проучване регистрира, че причините за тези разминавания с най-високите стандарти за професионализъм и етика в областта на правото и медицина се търсят най-вече в:

- обучението („обучението на психиатрите в България е под всякаква критика“, докато в същото време „има резерви към колегите, които завършват в чужбина, защото трябва да познаваш добре културния контекст, за да упражняваш тази професия“; „в България правото се преподава прекалено теоретично“, а „стажовите са формални, просто минаваш за заверка“ и т. н.);

- липсата на достатъчен житейски опит („на 24-25 години ставаш младши съдия, идвайки направо от университетската скамейка“);

- разпадането на социалистическата система („При социализма важните въпроси не са се решавали в съда, а в политбюро и това е позволило съдът да бъде близо до гражданите и доста независим, защото са се гледали дела предимно за семейни и битови спорове. След 1989 г., без да бъде подготвен за това, изведнъж съдът е натоварен да решава въпроси, които засягат огромни икономически и политически интереси и това поставя съдебната система под мощен натиск“);

- лустрацията („у нас само в съда имаше de facto лустрация през 90-те години, когато изгониха 300 съдии по политически причини, без никакви критерии и аргументи“; затова „трябваше набързо да се запълнят вакантните места с хора, които не винаги бяха най-подходящите“);

- ниски заплати („заплатите на съдиите умишлено са били толкова ниски, че е трябвало да бъдеш изключително мотивиран, за да останеш почтено в системата – иначе или напускаш, или се корумпираш“);

- политическо влияние („всяка изпълнителна власт е изкушена да влияе върху съдебната“, но въпросът е „дали съдебната власт има достатъчно силна имунна система, за да се съпротивлява“; „преди царя опитите за политическо влияние бяха доста дискретни“; „отвън изглежда противоречие, защото хората очакваха, че влизането на толкова много университетски преподаватели в политиката ще облекчи политическия натиск върху съдебната система, но на практика стана точно обратното“; „с идването на ГЕРБ и Цветанов вече стана брутално – дори и не се преструваха, че не кадруват“; „ВСС има една основна функция в момента – да гарантира политическия контрол върху съдебната система“ и др.);

- корупция (и в двата смисъла – като лично облагодетелстване и като липса на система за взаимен контрол и властови баланс, която да гарантира върховенство на правото).

Макар и да се представени тук в схематичен вид, всички тези обяснения имат своите солидни аргументи и заслужават много по-детайлен и задълбочен анализ, който засяга въпроса за върховенството на правото у нас, но **значително надхвърля обхвата на настоящия пилотен проект, фокусиран върху маркиране на проблемните зони в дебата за запрещението**. Още повече, че изследването изобилства и с многобройни примери за изключително високи прояви на професионализъм, отговорност и посветеност от страна на магистрати, психиатри и психолози, чиято работа не остава незабелязана от професионалните общности и обществеността. За да можем да отговорим обосновано на въпроса как съдебната система да толерира тези **личности**, които успяват с персонални усилия, воля и характер да противостоят на опитите за намеса на нелегитимни политически, икономически или криминални интереси, да компенсират дефицитите на семейното възпитание, образователната ни система и на администрацията, се нуждаем от *референтна рамка, която да повиши чувствителността ни към изграждането на личността*. За целта нека отново се върнем при крал Лир.

6. Личността като ключова модерна ценност

Кой всъщност е Лир²⁵? Дали е социалната роля на краля, дали са противоречивите чувства на Лир, дали е лудостта му, дали е кралството, синята му кръв, поданиците, съюзниците, спомените, плановете, подсъзнанието, травмите от най-ранното му детство, причинени от тираничния баща и отчуждената майка? През Средновековието всичко това е синкретично, а гениалността на Шекспир е в чувствителността към процесите на разпадане на тази цялостност и не просто обособяването, но и възникването на остри напрежения между тези „елементи“ от личността на Лир със зазоряването на Новото време. Глуповатият крал не разбира, че двете му омъжени дъщери не го ласкаят заради него самия, а заради поделянето на кралството. Корделия, неомъжената още дъщеря на Лир, е прокудена в изгнание и лишена от наследство, защото недопустимо си позволява да разчлени „искрените чувства към баща си“ от зачитането на статусните дължимости към краля (а тя може да си позволи тази волност, тъкмо защото е неомъжена – гемец е безотговорна). Бургундският княз оттегля претенциите си за ръката на Корделия, когато разбира, че тя е лишена от наследство, защото самата Корделия изчезва от погледа му – вътре в царските грехи няма нищо, ако ги няма короната и скиптъра, затова и никога не забелязва, че царят е гол²⁶ (освен децата, които още не са хора, защото не са завършили курс на пълноценна социализация).

Връзките между Модерност, пазар, право и наука не са просто темпорални, а съдържателни. Нека ги припомним накратко. Като носеща макроструктурна предпоставка на Модерността пазарът оказва натиск за по-голяма конкурентоспособност, а оттам и насърчава иновативността и предприемачеството при намаляването на непроизводствените и производствените разходи за изработването на стоки, предназначени за абстрактни клиенти. **Предприемачеството е в основата на диференциацията в мисленето, в производството (първо при манифактурата, а след това и при машините и компютърните алгоритми), в социалните светове, които започват да следват свои собствени логика, съпътствани от съответните всекидневни идеологии.** Нарояването на идеологии, на различни гледни точки и ценностни системи остро поставя въпроса за истината, защото предприемачеството изисква света – както в природния, така и в социалния му план – да се управлява, а за това трябва да се познава. Ето защо е необходима наука, която

²⁵ Този текст не е и няма никакви претенции да бъде литературен анализ. Трагедията на Шекспир се ползва само като илюстрация за сложността на въпроса за психичното здраве.

²⁶ Защо царят е гол, а не царицата, е въпрос, който изисква психоаналитична компетентност и ние няма да навлизаме в тези дебати на подсъзнанието.

да доведе до истината. Според проекта на Модерността, колкото повече се развива науката, толкова по-добре ще познаваме и управляваме света, а когато го опознаем достатъчно добре, ще можем да бъдем щастливи на Земята, да няма повече войни, болести и страдание. **Модерност означава обещание за щастие на Земята. Модерност означава, че човек е автор на живота си.** Но ние, хората, живеем в общество и затова няма как да има авторство, ако няма влияние върху условията за разгръщане на човешкия ни потенциал (обществото). Така Модерността ни развива – ние хем трябва да играем на терена на обществената игра (като индивиди да преследваме частните си интереси), хем да участваме в изграждането и поддържането на този терен (да бъдем активни в дефинирането и отстояването на обществения интерес). Модерният интерес не е тъждествен на егоизъм, както често твърдят застъпниците на колективистичните идеологии. Точно наопаки – гумата произлиза от латинското *inter* – вътре, и *esse* – съм: **ние имаме интерес, когато сме вътре в някаква обществена задача, кауза, мисия, визия, авантюра.** Интересите ни – нишките, които ни свързват с другите в общество – ни правят модерни хора, които имат потенциала да се разгърнат като личности (да имаме това – макар опосредено и разкъсвано от напреженията между „публично“ и „частно“ – авторство на живота си).

Ето защо личността е базисна модерна ценност. За да може личността да се разгърне, е нужна предвидима среда и затова правото се превръща в ключов социален регулатор в модерните общества. Каузата за фактическото – а не само декларативното – приобщаване на всички човешки същества под купола на правото, независимо от социално и природно детерминирани ограничения (включително и умствени затруднения и психически заболявания) е *израз на разбирането на ценностните предпоставки на модерното право, а и на самото модерно общество.*

По силата на тази логика запрещението, което с отнемането на гееспособността разкъсва връзките с обществото (което означава, че прерязва *интер-есите* и удушава личността), трябва да бъде преодолявано в полза на практики, които възстановяват и изграждат връзки, каквито съвременните (природни и социални) науки и развитието на технологиите все повече предоставят²⁷.

²⁷ Но по силата на същата логика ние проявяваме склонност да привиждаме личност у всекиго, макар и личността да е сложен социален конструкт и не всеки и всичко да е личност. От друга страна изграждането на личността е въпрос и на социализация. Ето защо отношението към децата и бебетата (дори и в пренатална фаза) *като към личности* благоприятства тяхното развитие като личности.

В този контекст става обяснимо и защо крал Лир, разсичайки връзките си с обществото (абдикацията и раздялата с дъщерите и дворянското общество) провокира разпада на самата си личност и полудява в празното (неслучайно лудостта на Шекспировите герои винаги се проявява в пустинята, бурята или нощта, където границите изчезват и личността се разлива в хаоса на безредието, на не-битието).

7. Ресурси от социологизираното изследване на съвременността

Погледнато от тази перспектива, остава питането защо у нас все още има вещи лица, които „вместо да си свършат работата“ и да работят за „най-доброто за хората с умствени увреждания, което съвременната наука предоставя“, често пъти „стават смешни“ в съдебната зала, защото „са поставили диагноза от врата“, „сменили са името, ама не и ЕГН“, „парадират с наукообразен език“ и др., и защо все още има магистрати, чиято съвест (или вътрешно убеждение) проявява склонност да се преповерява на вещината на такива вещи лица. Нека да караме погреш.

Най-напред нека припомним, че не само в нашите съдебни зали и съвсем не от вчера съдебно-психиатричните експертизи понякога предизвикват присмех. „Тези всекидневни дискурси за истината, които убиват и които ни карат да се смеем, те са тук, в самата сърцевина на нашата съдебна институция. Не за първи път функционирането на съдебната истина не само създава проблеми, но и предизвиква смях. Добре знаете, че в края на XVIII век начинът, по който е било представяно доказателството за истината в наказателната практика, понякога е предизвиквал едновременно ирония и критични забележки.“²⁸ Но този смях не се дължи на някакви характерологични особености на конкретния психиатър, а е вътрешноприсъщ на социалната роля: „палячовщината и функцията на експерта психиатър са свързани помежду си: тъкмо в качеството си на функционер той е палячо“²⁹. Проблемът в никакъв случай не е в науката, а в (зло)употребата с науката в съдебните зали³⁰: „онова, което казва експертът психиатър, е хиляди пъти под епистемологичното равнище на психиатрията“³¹.

Това е така, защото „едно от най-непосредствените и най-радикалните предположения на всеки съдебен (...) дискурс е, че съществува основна връзка между излагането на истината и прилагането на правосъдието. Обаче в момента (...), когато се срещнат съдът и ученият (...), се оказват формулирани някои изложения, които имат странното свойство да бъдат чужди на всички, дори и на най-елементарните правила за формиране на научен дискурс, да бъдат чужди и на правилата на правото и да бъдат (...) в буквалния смисъл на гумата гротескови“³². С това

²⁸ Фуко, М., „Аномалните“, с. 19

²⁹ Пак там, с. 49

³⁰ Това съждение на Фуко несъмнено важи със същата сила и за безспорните постижения на българската психиатрия през 20. и началото на 21. в.

³¹ Пак там, с. 50

³² Пак там, с. 26

„психиатричната експертиза дава възможност да се изгради психологично-етичен гублет на престъплението“ и така „да легитимира под формата на научно познание разширяването на наказателната власт до нещо, различно от нарушението, (...) дава възможност да се ситуира (...) съдебната власт в общ корпус от обмислени методи за променяне на индивидите“³³. В резултат на това „магистратите (...) имат пред себе си вече не юридически субект, а обект: обект на технология и на знание за поправяне, за реадаптация, за ново присъединяване, за коригиране“³⁴. „Тези методи за нормализиране не са просто резултат от срещата (...) на медицинското знание и на съдебната власт, а (...) друг тип власт, която накрая стига до театралната сцена на съда, опирайки се, разбира се, върху съдебната и медицинската институция, но която притежава своя автономия и свои правила в самата себе си“³⁵. Става въпрос за „властта за нормализиране“.

Ето в този смисъл е важно задълбочено да се проучи как тези **1)** психиатри и психолози, които в качеството си на призовани като вещи лица „нямат куража“, „гръбнака“, „доблестта“ или „професионализма“ (по езика на нашите респонденти) да отстояват границите си пред съда и да заявят категорично кога говорят „като учени“, „кога от човешки опит“, кога „просто от конформизъм или чист мързел“ и тези **2)** съдии, прокурори и адвокати, които смятат, че не е тяхна работа „да настояват експертите да обосновават заключенията си на базата на ясна, проследима и възпроизводима методология“, да не допускат „смесването на лично мнение с професионална оценка“ и на „внушения, свързани с миналото на клиента ми, които нямат нищо общо с болестта му, а с ценностната му система“, – небрежно **отварят пролука за това подмолно нахлуване на дехуманизиращи дисциплинарни практики в съда** („нормализиращата“ власт на Фуко), които може и да изглеждат смешни от дистанцията на времето и пространството, но прегрешават съдбите на живи човешки души. Още повече, че склонността към дехуманизация и дисциплина също е вътрешноприсъща на Модерността и за това е писано много – от отчуждението от света и самия себе си, през инструментализацията на всекидневието, до фабриките за масово производство на смърт. Модерността се нуждае и от контрол, йерархия и подчинение, но насилието (във всичките му форми), принудата не са нито ефективни, нито ефикасни социални регулатори в дългосрочен план. С камшик можеш да накараш каторжниците да копаят в мините, а робите да берат памука: но много по-ефективно и по-ефикасно, ако те копнеят да копаят, състезават се помежду си кой ще се справи по-добре и тайничко поработват нощем, за да изпреварят другите. Изследването „Надзор и наказание“³⁶ е посветено на тези класически модерни социални регулатори, чрез които **принудата на обществото се интернализира**. Няма да се спираме тук на тях,

³³ Пак там, с. 34

³⁴ Пак там, с. 37

³⁵ Пак там, с. 42

³⁶ Фуко, М., „Надзор и наказание – раждането на затвора“, Университетско издателство, София, 1998

но трябва да подчертаем, че като форма на социална регулация **институтът на запрещението се по-голе**е с онези дехуманизиращи дисциплинарни институции като казармата, лудницата и затвора, които целят производството на безропотно подчинение. По същия начин, по който казармата властва над войниците, контролирайки достъпа им до „отпуска, мръвка и жени“, запретените лица са държани в подчинение с контрола върху „пенсията, цигарите и сиренето“. Както остригването в затвора има малко общо с въшките, така и остригването на запретените, които в протеста си срещу местенето от институцията в институцията са пресекли без разрешение улицата, е механизъм за обезличаване, за отчуждение от старата личност и изграждане на нова, подчиняваща се. Затова *„макар и да твърдим, че целта на системата (социалната в този случай, не здравната – б. авт.) е запретените да бъдат близо до общността, то на практика те са разхвърляни надалеч, така че да се прекъснат връзките им с общността и да се изтрият спомените им; системата не ги дели по това откъде са, а по това дали са „проблемни“ или „послушни“³⁷“*. „Нормализиращата власт“ на Фуко цели чрез обезличаване да превърне „проблемните“ в „послушни“, а това включва и отнемане на личното пространство – паноптикума, непрекъснатата поднадзорност, втрещеното око на Биг Брадър. Затова и първата работа на хората, чието запрещение е отменено от съда, е да си купят... „гардеробче“³⁸.

Всичко това е обратната страна на същия медал на *интер-есите*: ако личността се гради чрез връзките си с обществото, за да създаде условията за проява на творчество, предприемачество, инициативност, то обезличаването в казармата, болницата, лудницата и затвора системно прерязва тези връзки, за да произведе подчинение, пасивност и примирение.

Личността има нужда от интимно пространство (в смисъла на Хабермас – най-вътрешната сфера на частното пространство, където личността се опитва да се освободи от натиска на социалните роли и да се самоизмъчва в търсенето на „истинското Аз“), а дисциплинарни институции нахлуват в това пространство, за да извадят оттам спомените, мечтите, копнежите и страховете и да ги изсипят на плаца под кубинките на маршируващите новобранци. Целта е постигната, когато не само лицето, тялото, грехите, но и собствените мисли станат чужди. Ето за илюстрация из автентичните гласове на хора под запрещение, интервюирани по този пилотен проект:

³⁷ Ръководител на социална услуга за лица с умствени увреждания от страната.

³⁸ Ръководител на услуга за лица с увреждания.

„Тогава не бях болен, а бях гневен. Бях гневен, че не ми оставят никакво пространство да мърдам. Нашите знаят как да ми натискат копчетата, така че да ме вбесят. После викат полицаите. Полицаите всеки път ме бият, ритат ме, слагат ми белезници, а аз не се съпротивлявам, казвам им, че доброволно ще отида с тях, само не искам да ме закопчават. Но на тях са им казали, че съм луд и те ме закопчават. После ме карат направо в психиатрията. В психиатрията ме връзват с каишите, държат ме гладен и жаден три дена и три нощи. Надрусват ме, за да не мога да се концентрирам, да не мога повече да контролирам мислите си. Мога да наблюдавам от страни мислите си, но това е като през прозореца на влака, не мога да ги управлявам. Стоя така един месец-два, понякога повече, там времето тече с друга скорост, после ме пускат и всичко започва отначало. Всеки път става все по-зле и по-зле...“

Разбира се, от позициите на една претендираща за ценностна неутралност наука тези дисциплинарни механизми за производство на „безропотно подчиняваща се личност“ са напълно легитимни „социални факти“ („неща“). Ако обществото ни иска да произвежда главорезите на Пригожин, би било подходящо да се възползва от тези социализиращи практики. Проблемът ни тук е друг – от гледна точка на една социология на социалните регулатори, институтът на запрещението е еднорядков с казармата-лудницата-затвора и в този смисъл претенцията за грижа за „правата и интересите на запретените лица, които са като малките деца и не могат да защитават сами за себе си“ е идеологически камуфлаж, заг който прозира „нормализираща власт“. В този смисъл въпросът е **защо обществото ни не успява да се „цивилизова“ и все още търсим решението на проблемите си в принудата, а не в договарянето** – склонни сме да вярваме, че забраната на телефоните ще върне вниманието на учениците, че по-строгите наказания ще натиснат спирачките на пияните шофьори, че линчът над извършителите ще намали домашното насилие, че отнемането на дееспособността ще запази интересите на хората с психични увреждания.

Подходът на Н. Елиас³⁹ би бил релевантен като част от референтната рамка на едно по-задълбочено интердисциплинарно проучване на нагласите към запрещението, защо Елиас се занимава с прехода от спонтанността, дивото, необузданото, естественото (което се регулира с външни наказания) към „цивилизованото“ – към самоконтрола, към възпитанието, спазването на правилата (интернализацията на нормата, „любовта към правилата“). Елиас изследва връзките между психиката и обществото, между „дългосрочната промяна на индивидуалните човешки структури (насочена към стабилизиране и диференциране на контрола над афектите) и дългосрочната промяна на общностите, които хората образуват помежду си (насочена към по-

³⁹ Елиас, Н., „Относно процеса на цивилизация – социогенетични и психогенетични изследвания“, АТИКА, 1999

висока степен на диференциране и интегриране...)“⁴⁰. Изследването е фокусирано върху въпроса как се случва „цивилизацията“ като „структурната промяна у хората в посока на засилване и диференциране на контрола им над афектите, а с това и над техните преживявания и поведението им – нещо като вдигане на прага на срам и неловкостта – например при хранене по формата на диференциране на приборите на масата“⁴¹.

Резултатите от онова емпирично проучване на Елиас водят до заключението, че „нищо едно същество не може да просъществува без канализиране на индивидуалните инстинкти и афекти, без точно определено регулиране на индивидуалното поведение. Подобно регулиране не е възможно, без хората да упражняват едни върху други принуда и всяка принуда в принудения човек се превръща в страх“. А от своя страна „...структурата на страховете не е по-различна от тази на психическата си противоположност – принудите, които хората упражняват едни върху други по силата на обществените си отношения. страховете съставляват един от свързващите пътища – един от най-важните, – по който структурата на обществото се пренася върху индивидуалните психически функции. Двигателят на цивилизационната промяна на поведението, както и на страховете, се съставлява от точно изменение на обществените принуди, които влияят върху отделния човек, от специфичното реструктуриране на цялата мрежа от отношения и преди всичко на организацията на властта“⁴².

Припомняме тук това фундаментално проучване, защото и настоящото пилотно изследване регистрира присъствието на мощна склонност в духа на Фройд **да се универсализира структурата на човешката психика**. Затова и кусурите в обществото, които ни притесняват – егоизъм, корупция, неспазване на правилата, липса на съпричастност, отчуждение, алчност, насилие и т. н., и т. н. – често пъти се обясняват с „провалите на родителите“ при възпитанието на децата: „бащите не са достатъчно строги към синовете си и затова синовете не спазват законите в обществото“; майките „неглижират дъщерите си и затова момчетата порастват плахи и неверени и търсят сигурност в обятията на насилници“, и пр. Но затова нека припомним, че още Херберт Маркузе аргументира сериозни възражения към универсалността на „Фройдовото понятие за човека“: „по време на своята зрелост Фройдовата теория схващаше по-скоро миналото, отколкото настоящето – по-скоро един изчезващ, отколкото преобладаващ образ на човека, една изчезваща форма на човешко съществуване“. Маркузе споменава две ключови социални промени, които подкопават релевантността на Фройдовата представа за структурата на

⁴⁰ Елиас, Н., „Относно процеса на цивилизация“, АТИКА, 1999, том първи, с. 9

⁴¹ Пак там, с. 10.

⁴² Цит. Съч., том втори, с. 329

личността: „първо, класическият психоаналитичен модел, в който бащата и подчиненото на бащата семейство беше агентът на духовната социализация, се обезсилва от директното манипулиране от страна на обществото на зараждащото се *ego* чрез средствата за масова комуникация, училището и спортните отбори, групите и т. н. Второ, този упадък на ролята на бащата следва упадъка на ролята на частната и семейната инициатива: синът е все по-малко зависим от бащата и семейната традиция в избора и намирането на работа и в осигуряването на прехраната. Социално необходимите потискания и социално необходимото поведение вече не се научават – и интернализират – в дългата борба с бащата – *ego*-идеалът оказва натиск върху *ego* по-скоро директно и „отвън“, *преди* то да е действително формирано като личен и (относително) автономен субект на опосредстване между *себе* си и другите“⁴³. (с. 311)

Очевидно е, че междуременно аргументите на Маркузе също са остарели, но тук споменаваме тази съвсем не изолуирана, но пък емблематична, критика към Фройдовата теория, само за да обосновем резервите си към регистрираните от теренното проучване очаквания, че една национална кампания за обществено осведомяване, която възпитава родителите как да възпитават децата си и учителите – как да учат учениците си, би постигнала желаната промяна в поведението на българските граждани (спазването на правилата и закона, съпричастността към другите, отношението към хората с психични увреждания и запрещението) – **структурите на обществените отношения имат склонността да влияят върху формирането на структурите на съзнание, в които след това се вместиат конкретни съдържания**, включително и такива, свързани със социализацията на пограстващите и представите за гееспособност. Казано накратко – гравитацията на обществото е твърде силна, за да бъде преодоляна с пиар по БНТ.

С това затваряме кръга и се връщаме към началото на изложението, където представихме връзката между личността и пазара като макроструктурна характеристика на Модерността. Казано с думите на Б. Констан: „Живеем в модерни времена и аз желая съзвучна с модерните времена свобода (...) Личната свобода е истинската модерна свобода. Политическата свобода е гаранция за личната; следователно политическата свобода е необходима. Но да се изисква от днешните народи по примера на древните да жертват личната заради политическата свобода е най-сигурният начин те да изгубят първата; а стигне ли се дотам, не ще закъснее похищаването и на втората.“⁴⁴ „Заплахата за античната свобода идва от съсредоточаването на вниманието единствено върху подялбата на обществената власт и пренебрегване на личните права и удовлетворения на хората. Опасността за модерната свобода е заложена в това, че,

⁴³ Маркузе, Х., „Излизането от употреба на Фройдовото понятие за човека“ в сборника „Социология на личността“, съставители Николов, Л. и Лиляна Деянова, Издателство „Наука и изкуство“, С. 1990

⁴⁴ Сп. „Панорама“ 1-2/92, с. 55.

съсредоточени в ползването на личната си независимост и преследването на частните си интереси, ние сме склонни твърде лесно да се отказваме от участие в упражняването на политическата власт. Обладателите на властта не пропускат случай да ни окуражат в този път.“⁴⁵

Това, на което Констан настоява преди две века, е, че **изкушението да се откажем от поемането на отговорност е заложено в самите темели** на Модерността. Затова и Е. Фром⁴⁶ само регистрира събитийното случване на предупреждението на Констан: „Нашият съвременник все още желае и се изкушава да отстъпи свободата си на диктатори от всякакъв тип или да я загуби, превръщайки се в едно малко винтче на машината – добре нахранен, облечен, но автомат, а не свободен човек“. „За да разберем динамиката на психологическите процеси в живота на личността, трябва да я разберем в контекста на формиращата я култура (...) Съвременният човек, освободен от оковите на прединдивидуалистичното общество, което му гарантираше сигурност и същевременно го ограничаваше, не е постигнал свобода, в позитивен смисъл, за реализация на личността си, т.е. за изява на собствените си интелектуални, емоционални и чувствени възможности. Въпреки че му донесе независимост и рационалност, свободата го постави в изолация, която от своя страна стана причина за неговите страхове и безсилие. Изолацията е непоносима и го изправи пред алтернативата или да се избави от товар на собствената си свобода, като се отдаде на нов вид зависимост и подчинение, или да продължи по пътя към постигане на позитивната свобода, основаваща се на изключителността и на индивидуалността на човешката личност.“ Доведена до крайност, тази тенденция за бягство от свободата произвежда тоталитарния човек: „...съвършено изолиран човек, лишен от всякакви обществени връзки със семейство, приятели, сподвижници и дори просто познати, който черпи усещане за пълноценност единствено от принадлежността си към движението, от членството си в партията“⁴⁷.

В „Разширената онтология на ценностите“⁴⁸ показваме как кризите на българската модернизация провокират и възпроизвеждат ценностна неконсистентност, която позволява на всекидневното съзнание (скрито от самото себе си) да запълва дупките между изискването за поемане на отговорност и липсата на среда и инструменти, които да позволяват носенето на отговорност. Текстът е достъпен и няма да повтаряме отново аргументите тук, но ще се спрем на три важни експликации, свързани с темата за запрещението: **1)** истината; **2)** поемането на отговорност и **3)** значението на интуицията при вземането на решения.

⁴⁵ Цит. сп., с. 57

⁴⁶ Фром, Е., „Бягство от свободата“, „Захарий Стоянов“, С. 1998, с. 7.

⁴⁷ Аренг, Х., „Тоталитаризмът“, „Панорама“, 1993

⁴⁸ <https://bcnl.org/uploadfiles/documents/>

1) Проучването регистрира представата за една истина, която не е обективна, не е достъпна чрез науката, а е въпрос на пиар, на „нагвикване“, на контрол върху медиите и пропагандните канали⁴⁹. Това се отнася както за социалния свят (например истината за войната на Русия срещу Украйна), така също и за природния (има ли нов коронавирус и ефективни ли са ваксините срещу него). Оттук следва, че ако няма обективна истина, няма нужда и от наука, която да я достига. Затова и училището се превръща в „институция за националистическа пропаганда“, а висшите училища са „на пазара на лов за кандидат-студенти“ и „не носят отговорност за професионалната компетентност на завършилите“. Следователно, от една страна, споменатите в началото на изложението притеснения, че „не всички съдии и психиатри отговарят на най-високите стандарти за професионализъм“, са само на една ръка разстояние. От друга страна се задълбочава липсата на съпричастност, на интерес към другия, към различния, който вече не се възприема като възможност за по-добро разбиране на самия себе си, а като бремене.

2) Няма как да носиш отговорност за неща, които са отвъд оперативното поле на твоя контрол и не се поддават или се съпротивляват на влияние. В халтава социална среда отговорността е тежко бремене. Ето защо такава среда ни насърчава да вярваме, че не развитието на умения за поемане на отговорност, а освобождаването от бремето на отговорността е най-доброто, което можем да направим за най-близките си. Липсата на вяра в себе си подклажда търсенето на някакви външни опори – „обективни ценности“, „авторитети“, „изконни традиции“ и т. н. Освобождаването от бремето на отговорността е най-доброто, което (тайно) копнеем за себе си и затова го приписваме и на уязвимите (лица с интелектуални увреждания) – безметежно блаженство отвъд разкъсващите противоречия на вземането на решения, които никога не са правилни, но поне да са по-малко грешни.

3) А когато решенията не могат да бъдат взети въз основа нито на рационални, нито на ценностни или базирани на опита критерии, то се покачва значението на интуицията – решенията се вземат „с червата“, „с вътрешния глас“, „с медитация“, „съзерцание“, „прозрение“.

В този контекст стават разбираеми изразените по време на интервютата резерви към взетите „по съвест“ и „вътрешно убеждение“ решения на съдии, които се заявяват като решения, „взети с червата“. Затова и настоящето изследване регистрира копнеж изкуствен интелект да е съдия, защото ще познава всички закони, всички решения и няма да е подкупен и податлив на ценностни или характерологични залитания. Вкарваш данните и AI-judge.com веднага ти излиза с най-правилното определение дали крал Лир е за запрещение или не е. Хем пести време, хем

⁴⁹ Едно следващо интердисциплинарно проучване би следвало да се фокусира и върху въпроса за позитивистката представа за науката като субект-обектно отношение и неklasическите представи за научна рационалност, които проблематизират тези отношения.

отпада въпросът за корупцията в системата, случайното разпределение на делата и бонусите към заплатите.

Трябва да припомним, че тези фантазми вече са играни в зората на модерната епоха чрез принципа на „аритметиката на доказателствата“ при наказателните дела. Според „аритметиката на доказателствата“, за да се избегнат субективността, корупцията, предубедеността, трябва внимателно да се изчисли убедителността на доказателствата при дадено престъпление – при 75 % доказателственост има 75 % наказание, а при 66 % доказателственост – съответно 66 % наказание. Реформите в европейските наказателни кодекси от началото и средата на XIX век заменят принципа на аритметиката на доказателствата с принципа за вътрешната убеденост на съдията. Идеята на законодателите е, че не може една жена да е малко бременна, един човек да е малко умрял, едно престъпление да е малко извършено. Но тази промяна става възможна едва с утвърждаването на **модерното разбиране за личност, която е рационална, притежава здрав разум (*common sense*), може да бъде убедена с научни аргументи**. Съдията вече не е калкулатор, а изразител на идеята за **добре информиран абстрактен гражданин, на съзнанието за общност от независими субекти, на колективното ни „Аз“**. Оттук идва и огромното доверие към „вътрешното убеждение“ – всеки един от нас, ако разполага със същата информация, запознат е със същите факти и обстоятелства, ще стигне до същите заключения като съдията, защото ние сме разумни личности.

Основателни ли са тогава подозренията, че днес у нас „вътрешното убеждение“ замъглява преценката на съдиите и съвестта е подменена от интуиция? Категорично не, според резултатите от това емпирично проучване. Емпиричните свидетелства ни дават основание да настояваме, че основното разделение в магистратската общност не е толкова между „по-либерални“ и „по-консервативни“, не е толкова между „млади“ и „възрастни“, между „София“ и „страната“, между „висшите съдилища“ и „по-долните инстанции“. Не че такива дистинкции не са основателни, но не са решаващи. По-скоро разделието е между тези, които са по-решени **да действат по съвест** и тези, които са по-склонни да се поддават на инерцията на една административна, съсловна или формално-бюрокраична рационалност. Обратното на „по съвест“ е „гузна съвест“ (*bad faith*). В хуманистичните традиции на М. Фуко, Х. Аренг, П. Бъргър *bad faith* („лоша вяра“ или „гузна съвест“) не означава просто злонамереност или недобросъвестност.

„Лоша вяра“ означава да се откажеш да търсиш смисъла и ценностните основания на делата си, да се откажеш от уморителното предефиниране на актуалността, на обществените предизвикателства и гражданските задачи заради конформизъм, опортюнизъм или по инерция.

В „Баналността на злото“ Аренд показва как с „лоша вяра“ много хора могат просто да ходят на работа и да изпълняват служебните си задължения, да бъдат напълно чисти пред съвестта си и въпреки това да участват в изграждането на социална машина за масова смърт. П. Бъргър дава за пример „лошата вяра“ на съдията, който изпраща човек на смърт, просто защото „няма друг избор“ и спазва закона, макар и да не е съгласен с него. Не е необходимо да бъдем корумпирани, неморални или некомпетентни, за да имаме „лоша вяра“. Достатъчно е просто *„да следваме най-малкото съпротивление“*, *„да спазваме стриктно буквата на закона“*, *„да не си създаваме сами административни проблеми“*, *„да внимаваме отгоре да не ни връщат много дела“*, защото *„това ще се отрази на кариерното ни развитие“*. „Лошата вяра“ е най-опасната цензура, защото е интернализирана, защото е автоцензура⁵⁰.

⁵⁰ Разбира се, въпросът с „лошата вяра“ не е проблем за разрешаване, а полярност за управляване, казано с езика на Уилям Бене. Не може системни проблеми да бъдат прехвърлени върху плещите на магистратската съвест и това да бъде устойчиво решение. Затова Бене разглежда полярността justice-due process като една от ценностните двойки на демократичните общества, които изискват ангажирането на публични политики, насочени към запазването и управлението на това гвижещо противоречие: Benet, W. J. (2023). *The polarities of democracy: Research and applications study guide* [Implementation Resource]. Polarities of Democracy Institute

8. Не заключение, а отключене

В трагедията на Шекспир крал Лир полудява, когато осъзнава, че е нещо различно от социалната роля, която е играл през целия си живот и с която се е слял. Оставена без хитиновата обвивка на ролята, личността на Лир се разпада. Но в лудостта си Лир помъдрява, защото му се налага да играе други социални роли и от личен опит да разбере какво е да си обезвластен, да си беден, да си прокуден, да си изоставен, да си луд.

В зората на Модерността обособяването на различни социални роли и възникването на напрежения и противоречия между тях е трагичен процес, в чиито още некартографираны погледни скали често се разбива новопораждащата се модерна личност (била тя и кралска). Но модерната епоха по силата на принципа си на възникване и възпроизводство непрекъснато генерира обособяване на социални светове и социални роли, които се еманципират една от друга и конструират собствени логики на функциониране. Ето защо Модерността, от една страна, обособява „интимно пространство“, където личността търси „истинското си аз“, съпротивлявайки се на натиска, оказван от социалните роли и, от друга страна, развива публични институции, които трябва да (ре)култивират умения за бързо и безкризисно прескачане от роля в роля, каквито са училището, спортните и културните клубове, летните лагери и зелените училища, болницата и затвора.

Затова и тенденцията през XIX и XX век „Крал Лир“ да се играе с щастлив край не е (трогателно⁵¹) предателство към Шекспир, а триумф на успеха на Шекспировата кауза в обществото – класическата модерна публика трудно би изпитвала естетическа наслада от провала на една успешна програма за ресоциализация, през която кралят преминава по време на лудостта си.

Ето защо и задачата, която крал Лир и Шекспир поставят пред съвременните общества, е доколко ще успеем да изместим границата и да разширим обхвата на достъп до тези човешки гуши, с които можем да установяваме и поддържаме връзки, да имаме общи *интер-еси* (в духа на конвенцията за правата на хората с увреждания). Въпросът, който стои пред нас в съвременна

⁵¹ Фуко нарича „трогателно предателство“ поведението на онези последователи на Кант, които стриктно следват заветите му, без да разбират каузата, която стои зад тях.

България, е дали ще успеем да сплетем *интер-есите* си в общество⁵², което да стабилизира личностите и да позволи поемането на отговорност, за да управлява правото (независимо дали Лир или който и да е друг е на власт), или пък ще продължаваме да режем връзките си с другите и така още повече ще се отчуждаваме от самите себе си.

В единия случай ще можем да закрием института на запрещението и „лудниците“, а в другия ще превърнем от обществото си лудница, в която всеки е самотник в собствения си свят.

⁵² Множественото число на този текст не е просто реверанс към академичните традиции, но и израз на признателността към всички участници в проекта и на надеждата за изграждане на една бъдеща общност от съмишленици, обединени от вярата в силата на личността.

ЗА АВТОРА

Венелин Л. Стойчев е от социолозите, които не само изследват социални и социологически проблеми, но и активно отстояват гражданска позиция.

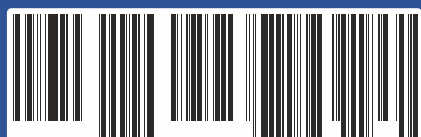
Интересите му са в сферите на историческата социология, модернизацията, публичните политики, гражданските и политически ценности.

Специализирал е в САЩ, Германия, Белгия, Обединеното кралство, Италия и гр.

Член е на екипа на секцията по публични политики и социални промени към Института по философия и социология на БАН.

В момента активно работи върху подхода „Поллярностите на демокрацията“ на Уилям Бене.

Стойчев е публикувал десетки статии и три книги – „Ролята на публичността за реформите в армията“, „Модерните армии като политически институции“ и „Агресивният мир“.

ISBN 978-619-7345-15-5